

Techniek als doel op zichzelf wil ik hier in verband brengen met een 'activiteit', een manier van bezig zijn, van exploratie. Wat de intensiteit van de met de activiteit gepaard gaande 'beleving' betreft, doet het niet ter zake op welk niveau men bezig is. Het - spelende - kind dat een eenvoudige hijskraan in elkaar poogt te zetten, alswel de ervaren ingenieur die op zoek is naar een nog perfecter en ingenieuzer luidsprekersysteem, beiden gaan volledig in hun bezigheden op, beiden 'verliezen' zich erin. Belangrijk is dat de hier bedoelde beleving losstaat van het 'hebben' van een hijskraan of luidsprekersysteem: het gaat primair om het bezig 'zijn'. Natuurlijk speelt in deze voorbeelden een zekere doelgerichtheid een rol, maar wij kunnen ons heel goed voorstellen dat het 'knutselen' of het 'technisch bezig zijn' een minstens even belangrijke rol speelt. De techniek is dan dus niet alleen middel, maar ook, vanwege haar samenhang met een activiteit, doel op zichzelf.

We zouden deze activiteit kunnen begrijpen als een 'spel' met de natuur. Met behulp van elementen en materialen die de natuur ons aanreikt en die we kunnen bewerken, en met behulp van eigenschappen van de natuur, proberen we verbindingen te maken waaruit iets 'nieuws' voortkomt. De scheppende kwaliteiten van de mens worden hier aangesproken. Maar omdat we ook al spraken van een spel met de natuur, mogen we misschien wel zeggen dat de 'homo faber', de mens als maker, en de 'homo ludens', de spelende mens, hier samenkomen of - voorzichtiger uitgedrukt - elkaar hier benaderen. Tevens kunnen we deze manier van bezig zijn zien als een 'gesprek' met de natuur. Zoals we ons tijdens een gesprek met een ander open moeten stellen voor die ander, moeten we ons in dit geval open stellen voor de natuur. Alleen met behulp van een dergelijke houding kunnen we de eigenschappen van de natuur werkelijk leren begrijpen en toepassen. Deze houding

kan ons ook doen inzien dat alle technologie voortkomt uit de natuur, dat alle technologie in zekere zin in de natuur besloten ligt. Opvattingen, als zouden we met behulp van de technologie de natuur kunnen 'overwinnen', moeten dan ook als dwalingen bestempeld worden.

Wellicht dat genoemde houding ons kan behoeden voor een te hoge waardering van de technologie en voor te hoge verwachtingen wat haar toepassingen betreft. Want dit leidt ons alleen maar in een richting waarvoor Huxley ons in zijn 'brave new world' gewaarschuwd heeft.

Maar een zekere bescheidenheid ten aanzien van de techniek betekent, zoals we hebben gezien, niet dat we haar niet op een bepaalde wijze als doel op zichzelf kunnen beschouwen. Zolang iets uitsluitend als middel gezien wordt, heeft het geen waarde op zichzelf. Deze kwalificatie verdient de techniek echter niet!

3de-prijswinnaar essaywedstrijd

G. Maessen, Amsterdam

Werk en vrije tijd in een technocratie

De relatie tussen technologie en samenleving staat in een aantal actuele discussies centraal. Het meest op de voorgrond treden daarbij de discussies over milieu, voeding en gezondheidszorg. Er zijn wellicht talloze andere gebieden waar een dergelijke discussie gevoerd kan worden, maar er zijn twee duidelijk samenhangende thema's die daarbij steeds vergeten dreigen te raken: werk en vrije tijd.

Dit is merkwaardig als men bedenkt dat een visie op deze twee zaken misschien beslissend zou kunnen zijn voor de discussie op die andere gebieden. Misschien is het minder merkwaardig als men daarbij tevens bedenkt dat een al te nadrukkelijk gevoerde discussie over deze vergeten zaken allerlei heersende politieke en economische vanzelfsprekendheden aan het wankelen zou kunnen brengen;

er zijn wellicht grote belangen mee gemoeid om die discussie te vermijden. Misschien is er zelfs nog een diepere reden die het uitstel van die discussie minder merkwaardig maakt. Het zou bijvoorbeeld zo kunnen zijn dat het de meeste mensen eigen is om niet steeds geconfronteerd te willen worden met filosofische vragen naar de inrichting van een zinvol leven en dat ze zich liever beperken tot de reeds gegeven en niet meer ter discussie staande 'antwoorden'. Toch lijkt het niet ontkend te kunnen worden dat deze vragen, zeker in een tijd van toenemende automatisering, beslissend zijn als het gaat om een visie op werk en vrije tijd. En als deze visie inderdaad beslissend is voor de problemen binnen die andere gebieden, dan wordt het tijd dat we die vragen eens nadrukkelijker gaan stellen. Een goed begin lijkt daarbij de vraag te zijn: werkt de mens om te leven of leeft

hij om te werken? Deze vraag lijkt geen derde mogelijkheid toe te laten. Toch moeten we misschien zo'n 'derde' mogelijkheid zoeken. Als immers de toenemende automatisering steeds meer in de eerste levensbehoeften kan voorzien, dan wordt 'werk' steeds minder een noodzakelijke levensvoorwaarde. En als de zin van het leven bepaald wordt door het hebben van werk, dan lijkt - gegeven de steeds verdere automatisering - een zinvol leven voor steeds minder mensen weggelegd. Als de gestelde vraag dus tot een keuze uit slechts twee alternatieven dwingt, dan leveren beide alternatieven grote problemen op: ten eerste 'kan al het werk wel geautomatiseerd worden' en ten tweede 'hoe kan met een toenemende beschikbaarheid over vrije tijd een leven zinvol zijn'?

Indeling van werk

Wat de eerste vraag betreft zou men om te beginnen kunnen wijzen op een gangbare indeling van werk in drie categorieën. Ik zal deze korte omschrijven.

1. *Materieel werk*: werk dat verricht wordt om materiële zaken tot stand te brengen.
2. *Communicatief werk*: werk dat verricht wordt om relaties tussen mensen in stand te houden.
3. *Zingevingswerk*: werk dat verricht wordt om te bepalen wat een zinvol leven is. Hierbij kunnen drie dingen worden opgemerkt. Ten eerste is er geen enkel door

mensen verricht werk dat louter tot één van die categorieën beperkt blijft. Alle drie de aspecten zijn steeds in dat geding. Het is alleen zo, dat bij betaald werk één van de drie de boventoon voert.

Ten tweede valt wat men doorgaans onder 'werk' verstaat vooral onder de eerste categorie. Hoe verder men van deze categorie verwijderd raakt, des te minder wordt het als 'werk' gezien en des te meer als behorend tot de 'vrije tijd'. Toch lijkt het niet ontkend te kunnen worden dat ook de tweede en zelfs derde categorie een vorm van werk vastleggen. Er is kennelijk meer aan de hand dan een indeling in categorieën. Werk wordt dan vooral gekoppeld aan het hebben van een 'baan', waarbij een erkende beloning in de vorm van geld van belang is. Nu is het zo dat de meeste banen onder de eerste categorie vallen en de minste onder de derde.

De derde opmerking die bij deze driedeling gemaakt kan worden is dat de automatisering vooral betrekking heeft op de eerste categorie, in mindere mate op de tweede, en nauwelijks of helemaal niet op de derde. De automatisering laat dus het grootste potentieel aan banen langzaam verdwijnen.

Men zou zich nu kunnen afvragen of alle drie de categorieën 'volledig' geautomatiseerd zouden kunnen worden. Maar los van een antwoord op deze vraag kan men reeds constateren dat die vraag vooral betrekking zal hebben op de derde categorie. Het is de vraag naar de mogelijkheden van artificiële intelligentie.

Hoe men deze laatste vraag echter ook beantwoordt, het verlies van het grootste potentieel aan banen is niet daarmee gemoeid. Een automaat kan zich immers, anders dan een mens, heel goed beperken tot werk uit de eerste categorie en wellicht zelfs tot werk uit de tweede. Het verlies aan banen lijkt daarom een feit. Het is hierbij nauwelijks denkbaar dat het verlies aan banen uit de eerste en tweede categorie gecompenseerd kan worden door banen in de derde. Het is immers onzinnig om een beroepsbevolking in het leven te houden, die uitsluitend betaald werk uit die derde categorie verricht!

Hoe men het dus ook bekijkt, als de technologische ontwikkelingen niet door de een of andere ramp gestopt worden, zijn er over afzienbare tijd geen of nauwelijks 'banen' meer over. Mensen beschikken dan over alle vrije tijd en ieder voor zichzelf zal zich dan op zijn manier,

behalve met werk uit de eerste en tweede categorie, vooral met 'werk' uit de derde categorie bezig moeten houden, zij het op niet-professionele wijze. De 'banen' zijn dan immers verdwenen.

Zinvol leven met vrije tijd

Het eerste probleem leidt dus kennelijk al tot een perspectief op het tweede: hoe kan met de toenemende vrije tijd een leven zinvol zijn? Inmiddels zijn er al allerlei disciplines die zich met die vrije tijd bezighouden; er is een sociologie van de vrije tijd en wat al niet meer. Toch lijken al deze visies te zijn ingegeven door de gedachte dat vrije tijd op de een of andere manier zinvol 'ge vuld' moet worden. Dit 'vullen', als een 'geven' van zin, lijkt dan echter slechts gezien te worden vanuit een standpunt 'buiten' die vrije tijd. Er wordt dus al bij voorbaat vanuit gegaan dat die vrije tijd geen vanzelfsprekend 'gegeven' is of kan zijn, maar juist een op te lossen 'probleem'.

Dit is natuurlijk in tegenspraak met de in het voorgaande geschetste ontwikkeling van automatisering. Als we die ontwikkeling serieus nemen, wordt die vrije tijd onherroepelijk vanzelfsprekend. We kunnen dan misschien ook beter naar de oude Grieken kijken, waar de slaven al het 'werk' verrichtten, en ons afvragen hoe de vrijen daar hun vanzelfsprekend voorhanden vrije tijd zinvol besteedden.

De Griekse slaven lijken immers, door de toenemende automatisering, terug te keren als de automaten.

Als we de moderne en toekomstige automaten inderdaad zien als een soort Griekse slaven, kunnen we van dat Griekse model niet alleen leren hoe vrije tijd zinvol kan zijn, maar in samenhang daarmee ook welk soort werk principieel niet te automatiseren valt. We hebben de vraag naar de mogelijkheden van artificiële intelligentie dan immers reeds op de meest optimistische wijze beantwoord; zelfs de Griekse slaven zullen immers wel 'intelligent' zijn geweest. Ondanks hun intelligentie waren die slaven echter niet overall verantwoordelijk voor. Er waren beslissingen die principieel aan de vrijen voorbehouden waren.

Uit de aard van de verhouding tussen vrijen en slaven volgt onmiddellijk welke problemen principieel niet door slaven opgelost konden worden. Uit de aard van die verhouding lijkt dus niet alleen te volgen wat de 'onmogelijkheden' van de automatisering zijn, maar ook wat de 'onwenselijkheden' daarvan zijn. Als de onmogelijkheden van de automatisering immers ontkend worden en werkelijkheid zouden worden, dan zou de relatie mens-automaat niet alleen kunnen verdwijnen,

maar zelfs in het onwenselijke tegendeel kunnen omslaan: de mens zou dan slaaf van de automaat worden.

Voorbeelden

Het is nu precies op grond van de mogelijkheden en onwenselijkheden van de automatisering dat een visie op werk en vrije tijd beslissend is voor de problemen binnen die andere gebieden, die ik in het begin noemde. Als het bijvoorbeeld om milieuvervuiling gaat dan kan dit niet 'louter' een kwestie van technocratische wetgeving zijn, waarbij vastgelegd wordt hoeveel radioactiviteit of PVC over hoeveel jaar op welke plekken van de Aarde op welke afstand daarvan welk effect op welke zaken mogen hebben. De technologie die dit soort wetgeving mogelijk maakt, is weliswaar vreselijk belangrijk en een wetgeving is waarschijnlijk nodig, maar die wetgeving zelf is - als 'wetgeving' - niet voldoende en daardoor 'in feite' zeer misleidend. Het eigenlijke probleem (de bedreiging voor de continuïteit van het menselijk leven) wordt immers niet ter discussie gesteld, daardoor ontkend en doorgegeven aan toekomstige generaties.

Dit geldt ook voor de problemen in de gezondheidszorg. Euthanasie kan niet louter een kwestie van wetgeving zijn. Denken dat dit wel zo is komt neer op het ontkennen van de waarde van het menselijk leven. Uiteindelijk is ook euthanasie alléén een probleem voor de betrokkenen; zij kunnen dit niet uit handen geven zonder zichzelf als betrokkenen uit te schakelen. Ook het gebrek aan geld voor de verzorgende beroepen past in dit perspectief. Ook die verzorging kan uiteindelijk immers niet uit handen worden gegeven. Het domme feit dat er geen markt voor is, is daar de stille getuige van.

Men kan zo veel andere voorbeelden geven. Waar het echter steeds om gaat, is dat de programmering in voorschriften, regels en wetten - als programmering - zelf niet voldoende is. Als men zich tot die programmering beperkt, ontkent men de echte problemen en voorziet men slechts in werkverschaffing die principieel ontoereikend blijft. Men kan wel vechten tegen de bierkaai, maar om te winnen is dat niet genoeg. Daarvoor moet men de problemen zelf onder ogen zien en die problemen liggen niet in die actuele discussies. Dat zijn slechts symptomen van een ver om zich heen grijpende vorm van kanker in onze samenleving; een achterhaalde visie op werk en vrije tijd. Het bestrijden van de werkloosheid getuigt hierbij dan ook niet bepaald van een gezonde visie, maar is zelf eerder een van de laatste stuiprekkings van een zelf inmiddels stervende patiënt.